

Dva základní analytické koncepty strukturalistického myšlení

Richard Müller

Ústav pro českou literaturu Akademie věd České republiky

BINARITA

Binarita, též binarismus, binárnost (z lat. *bini*, „dvojí, po dvou“) značí princip členění zkoumané oblasti na základě elementárního opozičního vztahu disjunkce, neslučitelnosti (bud’/anebo). Ve strukturalistické verzi binární analýzy se kontinuum pozorovaného rozkládá podle univerzálních vztahových os ustavujících logické opozice (kontradikce); prvky zkoumaného pole se rozpadají na dva dále již nerozložitelné „stavy“ dané přítomností, nebo nepřítomností určitého rozlišujícího (distinktivního) rysu. Tak se induktivně dospívá k inventáři základních binárních opozic, které tvoří paradigmatickou matici dané oblasti a strukturují ji jako relacionální systém nebo síť. Postup ovšem může mít svůj apriorní aspekt, když již předem vychází z elementární binární logické struktury jako obecné zákonitosti, strukturního principu, který mnohost daných jevových realizací podkládá. V kontextu modelování umělých jazyků, resp. vytváření transformačních programů, lze binaritu chápat rovněž jako princip reverzibilní de/kompozice kódu za pomoci dvou základních signálů nebo jednotek (formalizovaných např. jako + a – nebo 0 a 1), jenž umožňuje další kombinatorní popisy a operace systému.

Binární metoda se uplatňuje jak v moderní lingvistice (např. komponentová strukturní analýza v lexikální sémantice atd.) a sémiologii, tak v teorii informací, genetice a obecně v počítačích metodách exaktních i humanitních věd. To odráží její přinejmenším dvojí původ: strukturní lingvistiku v tradici Ferdinanda de Saussura a aplikaci binárního kódu v automatických výpočetních procesech (pojem „bit“, z angl. *binary digit*, zde odpovídá počtu kroků v binárním stromu; binární kód v podobě dvojkové soustavy zformuloval již Gottfried Wilhelm Leibniz). Binarismem se pak někdy označuje silný epistemologický postulát (nalézáme jej u strukturalistů Romana Jakobsona nebo Clauda Lévi-Strausse), podle něhož jsou binární vztahy biologicky zakódovány ve způsobu, jakým se lidská mysl chápe skutečnosti (rozlišování na základě binárních diferencí). V metodologickém smyslu je třeba odlišovat binaritu od prvotnější metody dichotomizace, dělení jevů na páry určené svým vzájemně protikladným vztahem. Na druhé straně dichotomické vztahy mohou v binární analýze fungovat na nižší úrovni tak, že jsou jen variantami téže základní binární relace (převádění většího počtu opozic na opozice zakládající — postup, který sledujeme např. v Jakobsonově reinterpre-

taci Trubeckého fonologického popisu v práci *Preliminaries to Speech Analysis: The Distinctive Features and Their Correlates*, Jakobson — Fant — Halle 1969 [1951]).

Půdu pro vliv binárního principu v moderní lingvistice připravilo strukturní pojetí Ferdinanda de Saussura — především jeho idea diferenčního založení jazyka, formujícího se současně s odtržením se od myšlenkových nebo fónických, resp. materiálních substancí, a z tohoto diferenčního základu jazyka vyplývající metodologické důsledky: relační pojetí znaku, systémové pojetí jazyka atd. Pro strukturní metodu — její binární variantu — je zde zásadní to, že žádný prvek systému na jakékoli úrovni (např. akustické, morfologické nebo sémantické) nemá předurčenou hodnotu a jeho význam vzniká výlučně na základě vztahu k dalším prvkům.

Ze Saussurova pojetí, z rozlišení mezi *langue* a *parole* — a z něho vyplývající možnosti systematizace takřka nekonečného množství fónických variací hlásek přirozených jazyků — vychází Nikolaj Sergejevič Trubeckoj, když popisuje fonologickou úroveň jazyka. Princip binarity se při ustavení fonologie stává zásadním, neboť na úrovni funkční platnosti akustických variací zjišťuje Trubeckoj jejich redukovatelnost na opozičním základě; takto objevené jednotky — fonémy — nejsou ničím jiným než svazky či průsečíky (podle Johna Lyonse) distinktivních rysů, které jsou organizovány na osách binárních protikladů (přítomnost/nepřítomnost). Trubeckoj tak objevuje „atomickou“ úroveň jazyka; distinktivní rysy jsou jakousi podmínkou fungování řeči a komunikace (jak dokládá např. komutační test, kdy změnou jediné jednotky se mění význam celého souboru).

Principem rozkladu povrchových, empirických fenoménů na elementární opoziční (případně ekvivalentní a korelační) vztahy je inspirováno Jakobsonovo strukturní pojetí nejen fonologie, nýbrž i lingvistiky, poetiky a nakonec jeho myšlení obecně. Binární opozice nejsou pro Jakobsona pouhou heuristickou pomůckou, nýbrž reflektují „infrastrukturní“ povahu jazyka samotného a jsou — což je stejně důležité — společným jmenovatelem veškerých myšlenkových procesů. Tento názor se promítá do Jakobsonova hledání fonologických univerzálií (inventáře distinktivních rysů platných pro veškeré přirozené jazyky, kritizovaného např. Peterem Ladefogedem nebo Jeffem Mielkem), morfologických nebo poetologických rozborů. Jakobson později (1973, aj.) rozvíjel tezi, podle níž jsou jazykový a genetický kód budovány analogicky. Strukturní paralelnost těchto kódů spočívá především v duální povaze jejich zárodečných prvků, složení z diskretních, binárně organizovaných komponentů. Jakobson rekonstruuje na základě izomorfie genetického a verbálního kódu a také principu dvojí artikulace fonologickou, morfologickou, syntaktickou a lexikální rovinu genetického systému: např. fonémy odpovídají nukleotidům, stavebním kamenům nukleových kyselin, kodon — sekvence tří nukleotidů v molekule DNA nebo mRNA — odpovídá slovu a gen větě. Jakkoli se tento epistemologický postulát setkal s kritikou, paralel mezi lingvistikou a genomickými vědami využila i sama molekulární biologie (představa přenosu buněčné informace, nukleových „písmen“, „synonymie“ kodonů ad.) a tato analogie zakládá některé přístupy v biosémiotice a bioinformatice (srov. Sebeok 1976).

Principy strukturní lingvistiky (těmi jsou podle Trubeckého nevědomá povaha infrastruktury jazykových jevů; odkrývání vztahů namísto prvků, na nichž se tyto prvky realizují; systémovost; obecná zákonitost) rozeznává jako jedno ze svých východisek francouzský etnolog Claude Lévi-Strauss, a to prostřednictvím Jakobsona, s nímž se poznal osobně v New Yorku v roce 1942. V článku „Strukturní analýza v lingvistice

a antropologii“ nazývá Lévi-Strauss objev fonologie „revolucí“ a soudí, že „[f]onologie nemůže ve vztahu ke společenským vědám nehrát tutéž obrozující úlohu, jakou sehrála například jaderná fyzika ve vztahu ke všem exaktním vědám“ (Lévi-Strauss 2006 [1945], s. 40). V základu jeho metody stane předpoklad (inspirovaný ovšem i myšlením Émila Durkheima a Marcela Mause), že velké množství zdánlivě heterogenních empirických dat lze postupnými kroky převést na hloubkové strukturní schéma, přeložitelné do soustavy binárních vztahů. Mezi jevovou stránkou daných etnologických jevů (totemismus, alianční pravidla, rituály, masky, příprava jídel, geografické a společenské uspořádání domorodých vesnic, mytické narativy) a jejich logickou strukturou existuje stejný vztah jako mezi zprávou a kódem, který tuto zprávu umožňuje zkonstruovat. Musejí přitom existovat transformační pravidla, která umožňují převést zprávu z jednoho systému do druhého a zároveň rozkrýt pod všemi proměnami (pojem transformační grupy) nevědomý (neuvědomovaný) strukturní invariant. Ve svých pracích od studia příbuzenských struktur (*Les structures élémentaires de la parenté*, 1949), přes analýzu totemismu (*Le Totémisme aujourd'hui*, 1962, čes. 2001) a logiky myšlení přírodních národů (*La pensée sauvage*, 1962, čes. 1996) až po studium mytologie nativních amerických společností (*Mythologiques I-IV*, 1964–1971, čes. 2006–2009) postupuje Lévi-Strauss opakovaně tak, že se snaží postupnými kroky převést složité jevy na komplexní strukturní schémata a ta zase na elementární vztahovou strukturu.

Příkladem může být (pro svou cílenou zjednodušenost) raná Lévi-Straussova analýza oidipovského mýtu. Lévi-Strauss zde určuje čtyři mytémy, konstituenty mýtu, které jsou jako věty tvořeny na základě elementárního subjekt-predikátového vztahu. Přeuspořádáním prvků ze syntagmatické osy (jejich narativní textové sekvence: 1, 3, 2, 4, 2, 4, 3, 4, 1, 2) na osu paradigmatickou (jejich sémantická paralelizace) odkrývá hloubkovou strukturu mýtu ve formě prostorového schématu. Mezi danými mytémy přitom odhaluje paralelní relaci, spočívající v tezi (A₁, A₂) a jejím popření (B₁, B₂); A₁: nadhodnocené rodinné vztahy (Kadmos hledá svoji sestru Europu, unesenou Diem; Oidipus se ožení s Iokastou, svou matkou; navzdory zákazu Antigona chová svého bratra Polyneika) x B₁: znehodnocené rodinné vztahy (Spartané se vzájemně vyhladí; Oidipus zabije svého otce Laia; Eteokles zabije svého bratra Polyneika); A₂: hubení nestvůr (Kadmos zabije draka; Oidipus zahubí Sfingu) x B₂: potíže s chůzí (Labdakos značí „kulhavý“, Laios „křivý“, Oidipus „oteklá noha“). Mýtus zde podle Lévi-Strausse poskytuje logický nástroj, jak pojmout překročení nebo překlenutí neslučitelných opozic: příbuzenské vztahy nadhodnocené x znehodnocené; popření autochtonnosti člověka x trvalost lidské autochtonnosti. Společnou vlastností opozičních vztahů je právě to, že jsou kontradiktorní, a vlastní úlohou mýtu jako logické struktury mediace protikladů je jejich paralelizace: „Cílem mýtu [...] je poskytnout logický model sloužící k vyřešení určitého rozporu“ (Lévi-Strauss 2006 [1955], s. 203).

Lévi-Straussovo dílo se stalo dominantní inspirací i ikonou celého francouzského strukturalismu. Přesto, nebo spíše právě proto se nevyhnulo kritice jak v empirickém etnologickém ohledu, tak z hledisek metodologických (Edmund Ronald Leach, Clifford Geertz, Dan Sperber ad.; viz též Dosse 1991, 1992). Univerzální povaha binárních infrastruktur a synchronní limity antropologické analýzy začaly být stále více vnímány jako etnocentrická projekce analyzujících. Pro Lévi-Strausse je však vědecké myšlení na určité úrovni niterně spjato s myšlením mytologickým, což je snad jen jiné vyjádření izomorfie, kterou měl na mysli Jakobson. Analytická dekompozice

mýtů je de facto mytomorfní (nabývá logické formy mýtu); proto může Lévi-Strauss považovat Freudovy komentáře k oidipovskému komplexu za nedílnou součást oidipovského mýtu.

Binárnost kladou do svých metodologických základů ve větší či menší míře nej-různější sémioticko-strukturalistické přístupy, např. Hjelmslevova glosématika, Barthesova sémiologie, Chomského generativní gramatika nebo Lotmanova sémiotika kultury. Také v tzv. narativních gramatikách, inspirovaných kromě některých již zmíněných koncepcí též postupy funkčně-morfologického rozboru kouzelných pohádek u Vladimira Proppa, zaujímá binarita důležitou pozici. Tak je tomu mj. v práci *Grammaire du Décaméron* (Gramatika Dekameronu, 1969) Tzvetana Todorova nebo v Bremondově *Logique du récit* (Logika vyprávění, 1973). Nelze však nevidět, že se zde binární (resp. dichotomní, případně dyadický) princip komplikuje zavedením osy syntaktické (z hlediska gramatiky vyprávění), resp. syntagmatické (z hlediska systému narativity), což je zvláště zřetelné při hledání logické formy minimální narativní sekvence, minimálního konstituentu narativu, který má v gramatickém smyslu odpovídat větě. Existují tak koncepcce monadické, dyadické a triadické, v každém případě však nehomologické se základními binárními osami prostorového schématu.

Nejucelenější aplikací binární metody v naratologii je zřejmě pojetí kategoriální sémantické formy ve strukturální sémantice Algirdase Julienu Greimase (*Sémantique structurale*, Strukturální sémantika, 1966, *Du sens*, O smyslu, 1970). Greimas, který vychází z názoru, že zárodečnou oblastí narativity je význam, pracuje důsledně s analogií mezi fonologickou a sémantickou úrovní řeči: sém je distinktivním rysem významu, fonému odpovídá sémém, lexém je hierarchickým systémem sémémů. Podobně postupuje při definování aktantů (jako třídy diskretních sémémů) a princip rozkládání fenoménů na minimální binární opozice uplatňuje i při analýze funkcí (přičemž používá i Souriauovu teorii dramatických funkcí a Tesnièreovu závislostní gramatiku). Umberto Eco k metodologické povaze (nejen Greimasova) sémantického systému v *Teorii sémiotiky* (2009 [1976]) poznamenává, že limit podobných přístupů spočívá v nemožnosti popisu všeobecně platné struktury sémantických polí, která utváří kulturní vidění světa, jelikož tyto systémy jsou pluralitní a neustále se transformují. Eco sám proti tomu pracuje s pojmem encyklopedií a obecně s pragmatickou dimenzí semiózy. Jeho kritika poukazuje na slabinu binarity projevující se ve chvíli, kdy si činí nárok na univerzální platnost.

Důležitý moment v metodologické kritice binarizujícího myšlení v humanitních vědách (jak na úrovni objektů, tak metajazyka) představuje dekonstrukce Jacquesa Derridy, a to proto, že jeho pojmy využívá a zároveň rozvíjí do radikálních důsledků. Z přísně relacionálního pojetí jazykového systému u Ferdinarda de Saussura („jazyk nemá ani ideje ani hlásky, které existovaly před systémem jazyka, ale jen konceptuální a fónické rozdíly, které z tohoto systému vyplynuly“, de Saussure, cit. in Derrida 1993 [1972], s. 155) vyvozuje Derrida mj. ideu *différance*. Ta — jakožto princip hry diferencí — představuje samu možnost konceptuality a existence řeči, možnost, která nedisponuje žádnou pozitivní časoprostorovou charakteristikou a která řeč umožňuje právě v této nepostižitelné a nestopovatelné „negativitě“. Derrida důsledně narušuje právě onen zakládající princip binární opozice a jeho prostorovému založení dává zásadně problematizující časový rozměr, vzpírající se hypostazi. Naopak v časovém aspektu (řeči i jejího popisu) dekonstruuje Derrida metafyzický primát přítom-

nosti představou stopy stopy, chápáním přítomnosti správného smyslu jako něčeho ustavovaného stopami absence. Myslet *différance* zároveň znamená myslet vymazání, zrušení neredukovatelné diference, zvážení společné, ještě nediferencované půdy, na níž věci či jevy nemají ještě své základní příznaky a jména.

Souběžně s tím ukazuje, že používání opozičních dvojic se v západním filosofickém myšlení, jehož kontinuitu nachází v řadě Platon, Aristoteles, Jean-Jacques Rousseau, Georg W. F. Hegel, Edmund Husserl (ale též Ferdinand de Saussure), podřizuje logice, v níž jeden člen opozice je chápán jako sekundární nebo negativní a druhý jako pozitivní, primární: tak je tomu i s dichotomiemi písmo/hlas, tělo/duše, vnějšek/vnitřek, společnost/příroda, označující/označované (tak už v lingvistice: příznakovost na sémantické, morfologické, syntaktické, fonologické atd. úrovni). Derridovou strategií je tyto opozice převrátit a vzápětí, což je ještě podstatnější, rozkolísat samu jejich existenci, resp. statickou binaritu. V pasáži, která ústí v dekonstrukci postulátů a postupů Lévi-Straussova etnologického strukturalismu, ostatně Derrida píše: „nemá smyslu otrásat metafyzikou, aniž bychom používali metafyzických pojmů; nemáme k dispozici žádnou řeč — žádnou syntaxi a žádný slovník –, jež by byla cizí těmto dějinám [metafyziky]; nemůžeme pronést jedinou destruktivní výpověď, která by se již nemusela připodobnit formě, logice a implicitním postulátům právě toho, co chtěla popírat“ (1993 [1967], s. 180).

LITERATURA:

C. Bremond, *Logique du récit*, Paris 1973; J. Derrida, „Differance“, Bratislava 1993 [1972], s. 146–176; J. Derrida, „Struktura, znak a hra v diskursu věd o člověku“, in J. D.: *Texty k dekonstrukci: Práce z let 1967–1972*, Bratislava 1993 [1967], s. 177–195; U. Eco, *Teorie sémiotiky*, Praha 2009 [1976]; A. J. Greimas, *Sémantique structurale*, Paris 1966; A. J. Greimas — J. Courtés, *Semiotics and Language: An Analytical Dictionary*, Bloomington 1982 [1979]; R. Jakobson, *Main Trends in the Science of Language*, London 1973; R. Jakobson — C. G. M. Fant — M. Halle, *Preliminaries to Speech Analysis: The Distinctive Features and their Correlates*, Cambridge, MA, 1969 [1951]; M. Kanovský, *Štruktúra mýtov: Štruktúrna antropológia Clauda Lévi-Straussa*, Praha 2001; C. Lévi-Strauss, „Strukturální analýza v lingvistice a antropologii“, in C. L.-S.: *Strukturální antropológie*, Praha 2006 [1945]; C. Lévi-Strauss: „Struktura mýtů“, in C. L.-S.: *Strukturální antropológie*, Praha 2006 [1955]; C. Lévi-Strauss, *Strukturální antropológie*, Praha 2006 [1958]; C. Lévi-Strauss, *Strukturální antropológie — dvě*, Praha 2007 [1973]; P. Michalovič — P. Minár: *Úvod do štrukturalizmu a postštrukturalizmu*, Bratislava 1997; P. Michalovič — V. Zuska: *Znaky, obrazy a stíny slov. Úvod do (jedné) filozofie a sémiologie obrazů*, Praha 2009; W. Nöth, *Handbook of Semiotics*, Bloomington — Indianapolis 1995 [1985]; T. Sebeok, *Contributions to the Doctrine of Signs*, Lanham, MD, 1976; T. Todorov, *Grammaire du Décaméron*, The Hague — Paris, 1969.

OPOZICE

Protikladný vztah dvou, případně více entit určitého celostně pojatého pole reflexe. Vztah opozice je nepochybně univerzálním operátorem myšlení, sahajícím k dualismu v antickém myšlení (Hjelmslev 1939, Benveniste 1966 [1946]) a k počátkům teoretického uvažování a (západní) filosofie vůbec (srov. též Derrida 1993 [1967]). Koncept opozice jako princip logické struktury nacházíme zřejmě poprvé u Aristotela (*O vyjadřování, První analytiky*).

Ve strukturálních proudech literární vědy mají protikladné relace zvláštní důležitost, spjatou s využitím a adaptací modelů strukturální lingvistiky a studia znakových systémů. V této linii se metodologická primárnost opozičních vztahů — ustavovaných vždy uvnitř jistého systému — odvozuje z diferenčního principu (*différence*) pojetí jazyka u Ferdinanda de Saussura (*Course de linguistique générale*, Kurs obecné lingvistiky, 1916, čes. 1989). Za základ jazykových fenoménů se chápou vztahy mezi prvky v rámci celostní relační sítě, nikoli esence těchto prvků ani jejich vztah k mimosystémové „realitě“. Hledání fundamentálních opozičních vztahů hraje klíčovou úlohu při dalším rozpracovávání strukturálních principů moderní lingvistiky a sémiotologie, např. v popisu fonologické jazykové roviny, jak jej formulovali Nikolaj S. Trubeckoj nebo Roman Jakobson, nebo v glosematice Luise Hjelmsleva (precizace syntagmatické a paradigmatické osy jazyka, substančních a formálních stránek znaků a pojetí opozic jako čistě konceptuální formy). Na opozičních vztazích založil svou psychologickou gestaltovou teorii významu Charles K. Ogden v práci *Opposition: A Linguistic and Psychological Analysis* (Opozice: Lingvistická a psychologická analýza, 1932).

Stanovení principů fonologické analýzy mělo v rámci strukturálních přístupů zásadní metodologický vliv. Pro odkrytí systémového vztahu, určujícího existenci bezpočtu fónických realizací hlásky určitého jazyka, je třeba najít 1) společný srovnávací základ a 2) jeden nebo více rozlišujících, tj. distinktivních rysů. Takto jsou odhalovány fonémy jako svazky takových rysů a základní opozice se rýsují jako zprvu neviditelné vztahy vzájemné protikladnosti („kontradikce“, vztahy typu *buď/anebo*), ustavující analogicky formované dvojice na těžce rovině paradigmatu. (Pro syntagmatické dvočlenné vztahy typu *jak-tak* se obvykle vyhrazuje pojem „kontrastu“.) Přítomný prvek v syntagmatickém řetězci je definovaný svým nepřítomným protikladem, zatímco neslučitelné prvky na myšlené, paradigmatické rovině vytvářejí potenciální ekvivalenční řady (srov. postupy distribuční analýzy a komutačního testu pro hledání variantů a invariantů; přitom ovšem glosematika klade důraz na systematickosti jazyka jako vztahové sítě, zatímco Pražská škola vychází z komunikačního hlediska).

Zásady fonologického rozboru, a obecněji objev (infra)strukturální logiky opozic našly nečekaně zásadní uplatnění ve vědách o člověku od čtyřicátých let 20. století, kdy začala být postulována systematická analogie mezi produkcí určité kultury a produkcí řeči. Tak tomu bylo v první řadě ve vlivné koncepci strukturální etnologie Clauda Lévi-Strausse, která navazovala nejen na sociologické přístupy např. Émila Durkheima, nýbrž též na principy strukturální lingvistické analýzy. Percepční srovnávací základ, s nímž pracovala Pražská škola, byl však nahrazen základem konceptuálním a zájem o substituční a kombinační pravidla byl vytlačen aspektem kategorizace na úrovni hloubkové, paradigmatické semionarativní struktury. Dominantní myšlenka francouzského strukturalismu stanovovala, že ani kulturní *parole* není náhodnou kreací a kombinací promluv, nýbrž realizací nevědomého, neuvědomovaného nebo hloubkového systému vztahů, pojatého synchronně.

Ačkoli Ferdinand de Saussure neztotožňoval diferenční vztahy s binárními opozicemi, v rozsáhlých oblastech sémiotického myšlení — např. v lingvistice a poetice Romana Jakobsona, v antropologické analýze (C. Lévi-Strauss), ve strukturální sémiotice (Algirdas Julien Greimas) i v sémiotice kulturních systémů (Jurij Lotman) — připadá právě binárním opozicím nejpodstatnější úloha. Tak Jakobson (např. in Jakobson — Halle 1956, Jakobson — Waugh 1979) postuluje proti Trubeckému menší počet

minimálních distinktivních rysů (resp. binárních opozic), které podle něj zakládají fonologii veškerých přirozených jazyků světa. Mluvčí podle Jakobsona interpretují vícečlenné opozice vždy jako volbu mezi dvěma možnostmi a typologicky primární jsou opozice privativní (tj. binární a dané přítomností/nepřítomností příznakového rysu; na morfologické úrovni např. singulár/plurál). Dítě osvojující si jazyk rozeznává (univerzální) distinktivní rysy ve vždy stejném pořadí (postupující od jednoduchých ke komplexním). Jakobson dokonce postuluje izomorfii mezi verbálním kódem a kódem genetickým (nukleotid jako analogon fonému atd.). Binární opozice využívá mj. i pro postižení principů výstavby básnické (umělecké) struktury (pojem paralelismu, např. Jakobson 1960, srov. též Waugh 1985 [1980], Müller — Šidák 2014).

Za prvotní úkol analýzy narativu považuje pak A. J. Greimas rozpoznání elementárních sémanticky kategorizovaných struktur, které chápe jako základ popisu veškeré signifikace v řeči. Rozeznává dva typy binárních opozic — kontradikci (*contradiction*, přítomnost/nepřítomnost rysu, neexistuje mezistupeň: *noc/ne-noc*) a kontrárnost (*contrariété*, *noc/den*, existují mezistupně). Na jejich základě buduje tzv. sémiotický čtverec (jeho předobraz nacházíme v Aristotelově logickém čtverci), tj. model „logické artikulace jakékoli sémantické kategorie“ (Greimas — Courtés 1982 [1979], s. 308), který však má strukturní povahu, tj. popisuje strukturu seberegulujícího se systému závislostních vztahů, definujícího významy jako poziční hodnoty.

Přes vlivnost binarismu na mnohé proudy strukturalistického a sémiotického myšlení byla otázka jeho univerzality od počátku sporná. Tak už Nikolaj Trubeckoj rozlišil z hlediska strukturní provázanosti opozic opozice jednodimenzionální (když daný srovnávací základ — místo artikulace, způsob artikulace — umožňuje rozlišení jedné opoziční dvojice, např. /p/ — /b/: [+ retně], [- kontinuální], [± znělé]) a vícedimenzionální (jedním rysem na tomtéž srovnávacím základu lze rozlišit více opoziční členů, např. /p/ — /t/ — /k/: [- znělé], [- kontinuální], [opozice artikulace místa]). Z hlediska typů vztahů se vedle privativních opozic rozlišují rovněž opozice graduální (opoziční prvky se liší v jediném distinktivním rysu, jenž má různé stupně, např. otevřenost: /a/ — /e/ — /i/) a ekvipolentní (prvky odlišuje více vlastností nebo vlastnost neurčitelná z hlediska příznakovosti, např. /v/ — /g/, /t/ — /t/). Z hlediska počtu členů jsou opozice binární, ternární nebo n-ární, z hlediska systémovosti je izolovaná opozice taková, která nemá v systému analogii (/r/ — /l/). Tytéž relace se uplatňují na dalších úrovních jazyka. Tak na morfologické úrovni je ternární opozicí systém časů v češtině; na lexikální úrovni je dvojice /dát/ — /přijmout/ opozicí ekvipolentní atd. (srov. Danesi 2009). „Ontologickou“ primárnost binárních privativních opozic (rozlíšených ne/příznakovostí), již prosazoval Jakobson, odmítá záhy též lingvista André Martinet.

Ternární a vícečlenné (n-ární) opozice se uplatňují v různých rozvedeních principu systémové opoziční struktury v literární teorii, např. v syntaxi tzv. narativních gramatik (Tzvetan Todorov) i v dalších jeho aplikacích. Např. při sémiotické dekompozici „jazyká“ módy v díle *Système de la Mode* (Systém módy, 1967) zjišťuje Roland Barthes, že v základech toho, co považuje za synchronní vestimentární kód, leží v rámci zkoumaných módních časopisů (*Elle*, *Vogue*, *Jardin des Modes* a *L'Écho de la Mode* let 1959 a 1960) minimální čtyřčlenné a pětičlenné opoziční struktury (např. těsné/padnoucí/volné/rozevláté). Výše zmíněné strukturně-sémiotické přístupy a aplikace (mj. C. Lévi-Strauss, A. J. Greimas, R. Barthes, T. Todorov, později moskevsko-tartuská škola) se nicméně shodují některými esenciálními rysy ve své analytické metodě. Její

první kroky spočívají v odkrytí korelujících opozičních vztahů, které jsou chápány jako podpovrchová vrstva daného fenoménu — nikoli již pouze zvukového kontinua, morfologie, lexika nebo celostního systému jazyka, nýbrž v dalších extenzích a modelech: společnosti, mýtu, módy, narativní syntaxe, narativní sémantiky, ale i celých kulturních systémů a subsystémů. Z těchto korelací je v následujících krocích vyabstrahována strukturní opoziční forma. Tento induktivní postup může již obsahovat apriorní, „deduktivní“ aspekt, totiž pojetí opoziční formy jako základní kognitivní, resp. epistemologické struktury.

Od této analytické metody je třeba odlišit syntetickou binární metodu, která postupuje od definice elementárních prvků a jejich opozic (0/1), z nichž lze kombinatoricky zkonstruovat všechny přípustné jednoduché znaky systému, k postupnému, zpětně korigovanému formulování procedur, které mohou teoreticky vygenerovat veškeré platné „věty“ daného jazyka. V těchto liniích, a již mimo strukturalistický rámec, postupuje i Chomského transformační a generativní gramatika. Na oblibu binarizačních modelů (včetně jejich využití prostřednictvím teorie informací v moskevsko-tartuské škole nebo v biosémiotice) tak kromě Jakobsonovy osobnosti zčásti nepochybně působila i tradice analytické filosofie a logiky (a obecně představa opětovného sblížení a sjednocení humanitních a přírodních věd, srov. Vídeňský kroužek), zčásti rovněž importování analytických a modelujících postupů z oblastí počítačnických vědeckých metod, teorie informací a aplikací dvojkového (binárního) kódu.

Nejednoznačné či „nefundamentální“ postavení mají vztahy opozic v dynamických a diachronních strukturalistických pojetích. Tak Jan Mukařovský ve svém strukturně-funkčním pojetí estetiky a literární vědy mluví o protikladech jako o „antinomiích“, tenzích mezi prvky, rozporech, které však způsobují neustálé přeskupování a pohyb jak v rámci struktur, tak mezi nimi — včetně překračování hranic mezi uměleckými a neuměleckými strukturami (viz např. „Estetická funkce, norma, hodnota jako sociální fakty“, 1936, nebo „Pojem celku v teorii umění“, 1945). Podobný „neklid“ klade do základu svého pojetí psychologická koncepce Jeana Piageta (*Le Structuralisme*, *Strukturalismus*, 1968), podle něhož mají struktury poznávání stejně tak celostní jako autoregulační a transformační povahu. V této spojitosti lze poukázat i na Lotmanovo pojetí semiosféry v rámci tartusko-moskevské školy. Semiosféra je (analogicky k pojmu „biosféry“ podle Vladimira I. Vernadského) celostním systémem, vše zasahujícím univerzem znakové interpretace a informačního přenosu. Toto univerzum je podmíněno binárním rozčleněním, avšak zároveň se vyznačuje topologickou asymetrií, když má své centrum, periferie a především své hranice. Pojem hranice zde rozkolísává ucelenost (neměnnost) systému, jenž disponuje inherentním elementem, funkcí nestability.

Zvláštní rozvinutí, a v jistém smyslu překročení diferenčního a opozičního principu řeči a organizace znaků představuje dekonstrukce, zejména „pojem“ *différance* u Jacquesa Derridy, jež, zjednodušeně řečeno, zpochybňuje legitimitu pevného stanovení zakládajících, systémových vztahů opozic jejich ne-dialektickým „zkratováním“. Podobně ve své teorii čtení pracuje Paul de Man s pojmem aporie, bezvýhodného stavu, „ne-cesty“, kdy se text a čtenář s ním ocitají v situacích, v nichž rozhodnout se mezi buď/anebo je stejně tak nemožné jako nevyhnutelné.

LITERATURA

R. BARTHES, *Système de la Mode*, Paris 1967; É. BENVENISTE, „Structure des relations de personne dans le verbe“, in É. B.: *Problèmes de linguistique générale*, Paris 1966 [1946], s. 225–236; M. DANESI, „Opposition theory and the interconnectedness of language, culture, and cognition“, *Sign Systems Studies* 2009, 37, č. 1–2, s. 11–41; J. DERRIDA, „Struktura, znak a hra v diskursu věd o člověku“, in J. D., *Texty k dekonstrukci*, Bratislava 1993 [1967], s. 177–195; J. DERRIDA, *La Voix et le Phénomène*, Paris 1967; A. J. GREIMAS — J. COURTÉS, *Semiotics and Language: An Analytical Dictionary*, Bloomington 1982 [1979]; L. HJELMSLEV, „Note sur les oppositions supprimables“, *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 8, 1939, s. 51–57; R. JAKOBSON — M. HALLE, *Fundamentals of Language*, The Hague 1956; R. JAKOBSON — L. WAUGH, *The Sound Shape of Language*, Bloomington 1979; C. LÉVI-STRAUSS, *Strukturální antropologie*, Praha 2006 [1958]; J. M. LOTMAN, *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*, Bloomington 1990; P. DE MAN, *Allegories of Reading*, New Haven — London 1979; A. METTINGER, *Aspects of Semiotic Opposition in English*, Oxford 1994; J. MUKAŘOVSKÝ, *Studie I*, Brno 2007; R. MÜLLER — P. ŠIDÁK, „Jakobson's Ruse: Artifice in the Context of Functional Aesthetics and the Theory of Sign“, in: T. Kubiček — A. Lass (eds.): *Roman O. Jakobson — Work in Progress*, Olomouc 2014, s. 155–169; CH. K. OGDEN, *Opposition: A Linguistic and Psychological Analysis*, London 1932; J. PIAGET, *Štrukturalizmus*, Bratislava 1971 [1968]; T. TODOROV, *Grammaire du Décaméron*, The Hague — Paris 1969; N. S. TRUBETZKOY, *Grundzüge der Phonologie*, *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 7, 1939.

TWO ELEMENTARY ANALYTICAL CONCEPTS OF STRUCTURALIST THOUGHT

Both texts present a systematic survey of two elementary analytical categories of Structuralist thought — binarity and opposition, especially in their semionarratological implications. In “Binarity”, one structuralist version of binary analysis is described as a decomposition “of the continuum of the observed world along universal relational axes constituting logical oppositions (contradictions). An inventory of elementary binary oppositions is established, which form a paradigmatic matrix of the observed area and structure is as a relational system or network”. Within this method an apriori aspect can be sometimes distinguished when an elementary binary logical structure is assumed as a universal principle underlying the multiplicity of observable phenomena. According to another, yet different conception, used in the context of artificial linguistic simulations and computing, binarity is understood as a principle of reversible de/composition of code based on two elementary signals or elements (formalized, for instance, as +/- or 0/1), which makes further combinatorial descriptions and operations of the system possible. The genesis of binary method, beginning with G. W. Leibniz's binary code on one hand and Ferdinand de Saussure's structural linguistics on the other, is followed, including Trubetzkoy's and Jakobson's phonology, Claude Lévi-Strauss's ethnology, Greimas's structural semantics and ending with the fundamental critique of binarism formulated by Jacques Derrida through his notion of *différance* and his descriptions of temporalization of structure. In “Opposition”, Trubetzkoy's non-binary oppositions (gradual, equipollent, isolated, ternary, n-ary oppositions) within phonology, Greimas's semiotic square (two types of binary oppositions: contradiction, contrariety or Mukařovský's notions of dynamic antinomies within functional-structuralist aesthetics are further taken into account.

KLÍČOVÁ SLOVA:

Binarita:

binarita — strukturalismus — fonologie — strukturální sémantika — *différance*
binarity — structuralism — phonology — structural semantics — *différance*

Opozice:

opozice — fonologie — strukturalismus — sémiotický čtverec — funkčně-strukturální estetika
opposition — phonology — structuralism — semiotic square — functional-structuralist aesthetics

Richard Müller (* 1977) je literární teoretik a překladatel, výzkumný pracovník Ústavu pro českou literaturu AV ČR; vyučuje na New York University in Prague a Literární akademii. Jeho odborným zájmem jsou sémiotika literární komunikace i otázky její mediality a materiality, vztah literární produkce a ideologie a moderní česká literatura. Je autorem a editorem *Slovníku novější literární teorie* (Academia 2012, spolu s Pavlem Šidákem) a knihy *Texty v oběhu: Antologie z kulturně materialistického myšlení o literatuře* (Academia 2014, spolu s Josefem Šebkem).